

شناخت مسجد- مدرسه رحیم خان بر اساس اسناد توصیفی، تصویری و تاریخ شفاهی^۱

نگار کورنگی

کارشناسی ارشد مرمت و احیای ابنیه و بافت‌های تاریخی، دانشکده مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، ایران
negar.koorangi@yahoo.com

نیما ولی بیگ

استادیار دانشکده مرمت، دانشگاه هنر اصفهان
n.valibeig@au.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۰۶/۱۶

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۰۹/۲۰

چکیده

مسجد- مدرسه یکی از بناهای شاخص چندعملکردی در معماری ایران محسوب می‌شود که از ادغام کاربری آموزشی و نمازخانه‌ای شکل گرفته است. شهر اصفهان همواره یکی از مراکز شاخص علمی و دینی در تاریخ پس از اسلام ایران بوده است و به همین جهت مسجدمدرسه‌های قابل توجهی در آن شکل گرفته اند. یکی از نمونه‌های تکامل یافته این گونه بناها در شهر اصفهان مسجدمدرسه رحیم خان محسوب می‌شود. بررسی مسجدمدرسه رحیم خان به عنوان یکی از انواع مسجدمدرسه‌های شاخص شهر اصفهان و شناخت هر چه بیش تر آن می‌تواند در معرفی مسجدمدرسه‌های این شهر به‌ویژه مسجدمدرسه‌های دوره قاجار کمک شایانی کند. این پژوهش بر اساس اسناد توصیفی، تصویری و تاریخ شفاهی صورت گرفته است. پژوهش پیش روی بر آن است که با استفاده از داده‌های کتابخانه‌ای و میدانی به شناخت هر چه بیش تر مسجدمدرسه رحیم خان بپردازد و برای نخستین بار با استفاده از داده‌های موجود سیر تکامل و روند شکل‌گیری این بنا را بیان کند. با بررسی‌های صورت گرفته مشخص شد مسجدمدرسه رحیم خان به عنوان یکی از مسجدمدرسه‌های شهر اصفهان دارای عملکردهای نمازخانه‌ای، آموزشی و خدماتی است که هر سه عرصه یادشده در تعامل کامل با یکدیگر و در یک پلان واحد قرار گرفته اند. از سویی مطالعات صورت گرفته توانست تصویر روشنی از روند تکامل و چگونگی شکل‌گیری بنا ارائه دهد.

واژه‌های کلیدی

مسجدمدرسه، مسجدمدرسه رحیم خان، اسناد توصیفی، اسناد تصویری، تاریخ شفاهی.

۱. این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نویسنده اول با عنوان تحلیل هندسی ساختار معماری مسجدمدرسه‌های شهر اصفهان با ارائه راهکارهای مرمتی مسجدمدرسه رحیم خان است که به راهنمایی دکتر نیما ولی بیگ در دانشگاه هنر اصفهان به انجام رسیده است.

مسجدمدرسه در معماری ایرانی به بنایی اطلاق می‌شود که هم‌زمان دارای هر دو عملکرد نمازخانه‌ای و آموزشی بوده و این دو کاربری در آن ادغام شده باشند. شهر اصفهان با توجه به موقعیت و جایگاه ویژه‌ای که همواره در تاریخ ایران به خصوص تاریخ پس از اسلام داشته، از نظر پیشرفت‌های علمی و دینی نیز همواره در جایگاه بالایی قرار داشته است. با توجه به این موقعیت تعداد قابل توجهی مسجدمدرسه که دارای هر دو کاربری دینی و آموزشی هستند در شهر اصفهان ساخته شده است. شکل‌گیری مسجدمدرسه‌ها در این شهر از دوران سلجوقیان آغاز و تا دوره قاجار ادامه می‌یابد. مسجدمدرسه‌ها در دوره قاجار تکامل می‌یابند و در این دوره عرصه‌های آموزشی و نمازخانه تعامل بیش‌تری با یکدیگر پیدا می‌کنند، به گونه‌ای که در بیش‌تر نمونه‌های این دوره هر دو عرصه در یک پلان واحد و در کنار یکدیگر قرار گرفته اند. یکی از مسجدمدرسه‌های شاخص شهر اصفهان که در دوره قاجار ساخته شده مسجدمدرسه رحیم‌خان است. این بنا در محله نوبی اصفهان واقع شده است. بانی اصلی بنا میر سیدحسن مدرس از عالمان مشهور سده سیزدهم هجری در شهر اصفهان است که قسمتی از بنا با نظرات او ساخته شده (ارباب، ۱۳۶۸: ۶۶) و پس فوت او، ادامه ساخت بنا به رحیم‌خان بیگلریگی و برادرانش محول شده است. تاریخ ساخت بنا با توجه به متون تاریخی دوره قاجار - که هم‌زمان با ساخت مسجد نوشته شده - و تاریخ فوت بانی آن، به حدود دهه ششم قرن سیزدهم قمری باز می‌گردد. کتیبه‌های بنا نیز بیش‌تر به تاریخ انجام تزیینات و بنیان آن اشاره دارد و با توجه به تاریخ‌های ذکرشده تاریخ اتمام بنا را دهه اول قرن چهاردهم قمری می‌توان تخمین زد. این پژوهش در نظر دارد که با استفاده از داده‌های حاصل از مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی به شناخت هرچه بیش‌تر مسجدمدرسه رحیم‌خان به‌ویژه در زمینه تاریخ‌گذاری، روند شکل‌گیری و چگونگی ادغام عرصه‌های آن پردازد. جهت بررسی موقعیت قرارگیری بنا ابتدا جایگاه آن در نقشه‌های تاریخی و نقشه‌های جدید شهری مورد ارزیابی قرار گرفت و سپس سیر تحولات جایگاه بنا و بستر قرارگیری آن با مقایسه نقشه‌های موجود از سویی و انجام بازدیدهای میدانی از سوی دیگر به دست آمد. جهت بررسی تاریخ بنا بخشی از داده‌ها توسط مطالعات کتابخانه‌ای و بخشی توسط بازخوانی کتیبه‌های موجود صورت گرفت. بخشی از داده‌های به‌دست‌آمده برای ترسیم روند شکل‌گیری بنا از طریق مطالعات کتابخانه‌ای به‌ویژه مطالعه متون تاریخی، زندگی‌نامه‌ها و نقشه‌های تاریخی حاصل شد. بخش دیگری از آن نیز از طریق مطالعات میدانی به ویژه مصاحبه با اهالی محل و بازماندگان بانی مسجد گردآوری شد. دسته‌بندی

اندام‌های مسجدمدرسه و شناخت آن‌ها نیز از طریق روزآمد کردن مدارک ترسیمی بنا و مصاحبه با اهالی به جهت شناخت کاربری فضاهایی که دچار تغییر کاربری شده اند، صورت گرفت. تاکنون پژوهشگران مختلفی در خلال معرفی بناهای شهر اصفهان به معرفی مختصر مسجدمدرسه رحیم‌خان نیز پرداخته اند که بخشی از این پژوهش‌ها شامل متون تاریخی (ارباب، ۱۳۶۸؛ جابری انصاری، ۱۳۲۱) و برخی نیز شامل متون غیر تاریخی است (رفیعی مهرآبادی، ۱۳۵۲؛ هنرفر، ۱۳۵۰؛ همایی، ۱۳۸۴؛ حاجی قاسمی، ۱۳۷۵). پژوهشگران نامبرده این بنا را در زمره مساجد شهر اصفهان معرفی کرده اند و به چند عملکردی بودن آن اشاره مستقیمی نکرده اند. اما برخی از محققان از این بنا به عنوان مسجدمدرسه یاد کرده و آن را در زمره بناهایی با هر دو عملکرد قرار داده اند (مهدوی، ۱۳۸۶؛ هوشیاری، ۱۳۹۲؛ مهدوی‌نژاد و دیگران، ۱۳۹۲؛ حسینی علمداری و دیگران، ۱۳۹۶). پژوهشگرانی نیز به معرفی برخی از اجزا و عناصر بنا اشاره کرده اند (حبیبی، ۱۳۹۶). تعدادی از محققان نیز در پی شناخت شخصیت و زندگی بانی اصلی این بنا به معرفی اجمالی مسجدمدرسه رحیم‌خان پرداخته اند (کرباسی‌زاد، ۱۳۷۹؛ ابطی، ۱۳۷۶؛ مهدوی، ۱۳۸۷). تاکنون در زمینه شناخت این بنا به‌ویژه در رابطه با روند شکل‌گیری و دسته‌بندی اندام‌های آن به عنوان یک مسجدمدرسه پژوهشی صورت نگرفته است. پژوهش پیش رو برای نخستین بار در تلاش است با استفاده از داده‌های حاصل از مطالعات کتابخانه‌ای و میدانی روند شکل‌گیری و سیر تحولات بنا را نشان داده و از سویی به معرفی اندام‌های این بنا با توجه به عرصه‌بندی مسجدمدرسه‌ها پردازد.

۱. موقعیت قرارگیری بنا

مسجدمدرسه رحیم‌خان در مرکز محله نوبی واقع شده و به نوعی نقش مرکز آن محله را در گذشته ایفا می‌کرده است. بنا دارای سه ورودی در سه ضلع مختلف است که این مسئله موجب اتصال بنا به سه قسمت مختلف محله شده است. این امر سبب شده که اهالی حتی تا زمان حاضر از میانسرای بنا به عنوان محل گذر استفاده کنند. در گذشته میانسرا و اندام‌های اطراف آن محلی برای تجمع اهالی بوده و نقش مرکز محله را بر عهده داشته است (مصاحبه با اهالی، ۱۳۹۷). اما امروزه با وجود بوستان رحیم‌خان در مجاورت بنا این نقش به نوعی کمرنگ شده و بوستان به عنوان مرکز محله جدید پا به عرصه گذاشته است. در اطراف بنا دو گذر اصلی به نام‌های سرلت و رحیم‌خان قرار دارد که با توجه به بررسی نقشه‌های تاریخی باقیمانده از دوره قاجار و مقایسه آن با عکس‌های هوایی دوره پهلوی و حال حاضر، مشخص

شد که این گذرها از گذشته تاکنون به عنوان استخوان بندی بافت وجود داشته اند (تصویر ۱). بنا بر نقشه‌های چیریکف (۱۸۵۱م/ ۱۲۳۰ش) و پاسکال کوست (۱۸۶۷م/ ۱۲۴۶ش)، کوچه سرلت به صورت مستقیم به جنوب مسجد مدرسه متصل می‌شده است. در نقشه سیدرضاخان (۱۳۰۲ش) به واسطه تغییراتی که در بافت این قسمت رخ می‌دهد و تبدیل شدن باغ‌ها به بافت مسکونی، کوچه سرلت مسیرش مسدود شده و به سمت شمال منحرف شده که در سال‌های

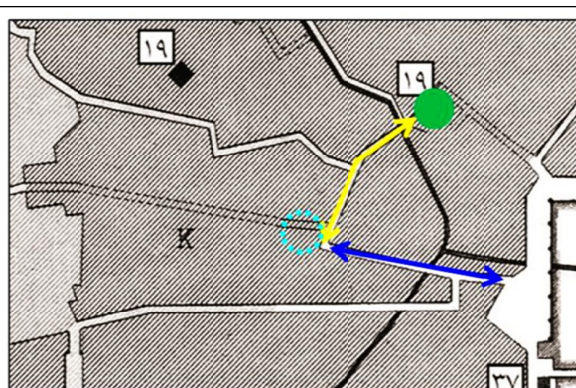
آخر و با تخریب بافت این قسمت، مجدداً این گذر به گذر علی‌قلی‌بیک (در جنوب بنا) متصل شده است (تصویر ۱).

۲. تاریخ‌گذاری بر اساس اسناد تاریخی

مسجد مدرسه رحیم‌خان از جمله بناهای اواخر دوره قاجار در شهر اصفهان محسوب می‌شود. دلیل این مدعا نیز علاوه بر کتیبه‌های تاریخ‌دار مسجد، نوشته ارباب اصفهانی (۱۲۳۴-۱۳۱۴ق) مؤلف کتاب نصف جهان فی تعریف الاصفهان است

نقشه سرهنگ چریکف، سال ۱۸۵۱م (۱۲۳۰ خ). ماخذ: مهریار و دیگران ۱۳۷۸

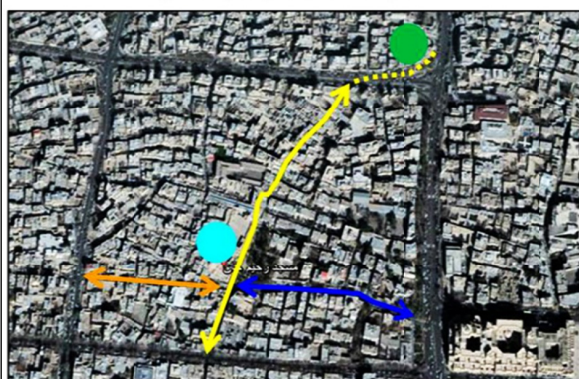
نقشه پاسکال کست، سال ۱۸۶۷م (۱۲۴۶ خ). ماخذ: شفقی ۱۳۸۱

نقشه سرهنگ سید رضاخان، سال ۱۳۰۵ خ

عکس هوایی اصفهان، سال ۱۳۲۵ خ. ماخذ: سازمان جغرافیایی ارتش

عکس هوایی اصفهان، سال ۱۳۹۷ خ. ماخذ: گوگل ارث

تصویر ۱. بررسی مسجد مدرسه رحیم‌خان و گذرهای مجاور آن در نقشه‌های تاریخی و عکس هوایی کنونی (پردازش از: نویسنده)

که همزمان با ساخت این مسجد می‌زیسته و در کتاب خود از این بنا و بنیان آن یاد می‌کند. در ادامه بخشی از نوشته ارباب درباره این بنا آورده می‌شود:

«مسجد دیگر مسجدی است جدید البنا که آن را مرحوم میر سیدحسن مجتهد اصفهانی در محله نو بنا نموده و زمان چندین مساعدت به اتمام آن ننموده و عمرش به آخر رسید، بعد از او محمد رحیم خان بیگلربیگی به عمارت آن پرداخت و عمر او نیز کوتاهی نمود و برادرانش محمد کریم خان و محمد حسین خان بعد از او به عمارت آن مشغول شدند و باز در آن اثنا محمد کریم خان وفات نمود و محمد حسین خان به کار آن مشغول است و قریب الاتمام می‌باشد، خداوند توفیق عطا فرماید که تعجیل در اتمام آن نموده شود که مسجدی نیکو شده و آن دارای در بزرگ و کوچکی است، سمت قبله آن گنبدی خوش‌وضع ساخته شده و دو طرف آن را صفه‌مانند با ستون‌ها سنگی ساخته اند و مسجدی باشکوه شده، صحن آن به قاعده وسعتی دارد، حوض و مهتابی در آن انداخته اند و موافق دولت و همت خود خوب ساختند، این مسجد سه دروازه دارد یکی به طرف مشرق و دیگری به طرف مغرب و دیگر به جانب شمال که مقبره میر سیدحسن مرحوم در جنب آن است» (ارباب، ۱۳۶۸: ۶۶).

با توجه به نوشته فوق این نکته حاصل می‌شود که مسجد مدرسه رحیم خان توسط چهار بانی ساخته شده است. بانی اول مسجد میر سید حسن مدرس در سال ۱۲۷۳ ق فوت می‌کند و با توجه به اینکه در حین ساخت مسجد از دنیا می‌رود، احتمالاً شروع ساخت مسجد به اواخر دهه ششم سده سیزدهم قمری (اواخر دهه ۱۲۲۰ ش) بازمی‌گردد. تاریخ پایان ساخت مسجد را نیز می‌توان به نیمه نخست دهه اول سده چهاردهم قمری مربوط دانست، زیرا در زمان نوشتن کتاب توسط ارباب (اواخر دهه ۱۲۹۰ تا ۱۳۰۸ ق) این بنا رو به اتمام بوده است. علاوه بر تاریخ ساخت مسجد، از نوشته‌های ارباب این نکات حاصل می‌شود که ورودی‌های فعلی مسجد از همان زمان ساخت وجود داشته اند و هیچیک الحاقی نیستند. به علاوه از وجود صفا در طرفین گنبدخانه نام می‌برد که امروزه نیز به همان ترتیب وجود دارند. حوض مسجد نیز از جمله اجزای آن است که از زمان ساخت در میانرا قرار داشته است. در نوشته ارباب به وجود حجره‌های مربوط به طلاب و یا داشتن کاربری آموزشی اشاره‌ای نشده است.

جابری انصاری (۱۲۸۷-۱۳۷۶ ق) در باره بنای مسجد چنین آورده است:

«مسجد رحیم خان را ابتدا مرحوم مدرس بزرگ آقا میرزا سیدحسن که استاد مرحوم میرزای شیرازی و آقا میرزا محمد هاشم چهارسوقی و آقا میرزا محمدحسن نجفی

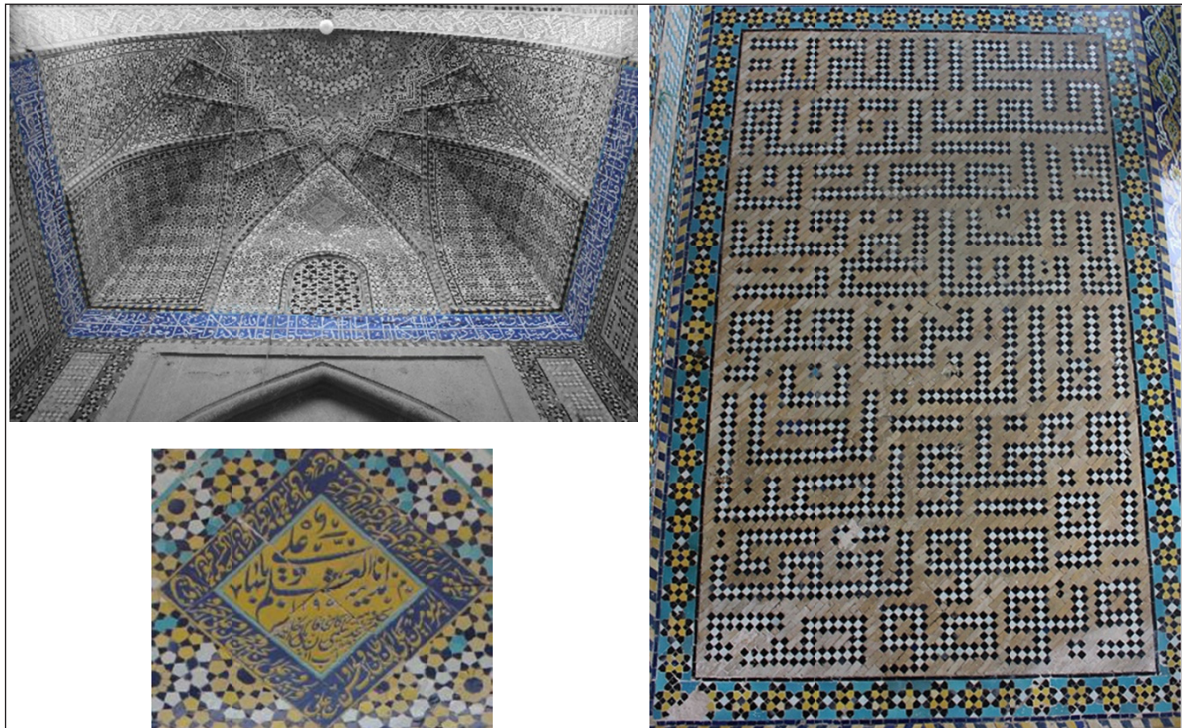
بود ساختمان فرموده و مقبره آن بزرگوار که ۱۲۷۳ ق رحلت نموده نیز همان جاست و رحیم خان سده‌دهی که اول فراش حکومتی بود و هیچ سواد و خط نداشت و به نیروی هوش و حافظه ترقی‌اتش به جایی رسید ضابطی کل بلوکات اسپهان و گمرک کرمانشاه و کاشان و یزد و اصفهان را اداره می‌کرد و بیگلربیگی گری را نیز بر منصبش افزودند یک کرور نقد و مفادیری جنس ابوابجمعی دولت را داشت و اتمام این مسجد بزرگ از همت او شد. آن نیز چند جریب مبانی را فرو گرفته اتمام مسجد تقریباً در حدود ۱۲۹۱ ق بود در ابتدای محله نو که به درب کوشک می‌رسد و کاشیکاری سردر آن را حسین خان امین‌الرعا یا برادر رحیم خان نموده سال ۱۳۰۱ ق» (جابری انصاری، ۱۳۲۱: ۲۸۹-۲۹۰).

آنچه از نوشته جابری انصاری (۱۳۷۶) مشخص است بنا در سال ۱۲۹۱ ق به اتمام رسیده بوده و کاشیکاری آن تا سال ۱۳۰۱ ق ادامه یافته است. علاوه بر این برخی از معاصران نیز پژوهش‌هایی را در باره زندگی و آثار آقا میر سیدحسن مدرس (بانی اصلی) انجام داده اند که در طی آن با توجه به مطالعه سرگذشت بانی، تاریخ ساخت بنا را سال ۱۲۶۰ ق دانسته اند (کرباسی زاده، ۱۳۷۹).

رفیعی مهرآبادی (۱۳۵۲) معتقد است که در ساخت مسجد رحیم خان از مصالح مدرسه‌ای صفویه که به دستور پری خان خانم ساخته شده استفاده کرده اند (رفیعی مهرآبادی، ۱۳۵۲: ۲۹). به گفته برخی از اهالی، رحیم خان نیز از کاشی‌های مسجد و مدرسه‌ای ویران جهت تزئین سردر شمالی استفاده کرده و حتی حوض بنا را نیز از بنایی قدیم‌تر به مسجد رحیم خان آورده است (مصاحبه با اهالی، ۱۳۹۷). احتمالاً مدرسه مورد اشاره اهالی با مدرسه پری خان خانم یکی است، اما اثبات وجود مصالحی که‌تر در بنا نیاز به بررسی بیشتر و همین‌طور اقدامات باستان‌شناسانه دارد. اما در صورت پذیرفتن چنین فرضیه‌ای دیرینگی برخی از مصالح بنا تا دوران صفویه به عقب می‌رود.

۳. تاریخ‌گذاری بنا بر اساس کتیبه‌های موجود

کتیبه‌های مسجد مدرسه رحیم خان بازه زمانی ۱۲۶۰ تا ۱۳۷۸ ق را نشان می‌دهند. کتیبه‌ها در نقاط مختلف بنا از جمله در سردر شرقی، ستون سنگی شبستان تابستانی، سنگاب و ایوان جنوبی دیده می‌شوند (جدول ۱). کهن‌ترین تاریخ سال ۱۲۶۰ ق را نشان می‌دهد که از ماده تاریخ ستون شبستان به دست آمده است و احتمالاً به بانی اول بنا مربوط می‌شود (حاجی قاسمی، ۱۳۷۵: ۵۸). اما نکته‌ای که در باره این ماده تاریخ ابهام ایجاد می‌کند، مغایرت آن با تاریخ نوشته‌شده در انتهای شعر است که سال ۱۲۹۰ ق را نشان

تصویر ۲. کتیبه‌های سردر شرقی (عکس از: نویسنده).

۳-۲. کتیبه‌های ایوان جنوبی

متن کتیبه فوقانی نمای خارجی ایوان جنوبی مسجد که به خط ثلث و به رنگ سفید بر زمینه کاشی خشتی لاجوردی نقش بسته، آیه ۳۰ و ۴۰ و نیمی از آیه ۳۷ از سوره نور است. کتیبه در پایان به عبارت «کتبه محمد باقر الشیرازی فی سنه ۱۳۰۴» ختم می‌شود. بر هر یک از جرزهای طرفین ایوان جنوبی به خط ثلث به رنگ سفید بر زمینه کاشی خشت لاجوردی آیه ۱ تا آخر آیه ۹۸ سوره مریم نوشته شده و تاریخ ۱۳۰۴ ق را نشان می‌دهد.

اشعار فارسی که بر طرفین ایوان به خط نستعلیق سفید بر زمینه کاشی خشت لاجوردی نوشته شده دارای ماده تاریخ است (هنرفر، ۱۳۵۰: ۷۹۸). مصراع‌های اول بر جرز چپ و مصراع‌های دوم بر جرز راست ایوان نقش بسته‌اند. اشعار پایانی که شامل ماده تاریخ است به شرح زیر است: «از پی تاریخ این بنای معظم / زد رقم این شعر نغز کلک سخندان قبله دیم عیان نموده بن آرز / مسجد اقصی بنا نهاده سلیمان» در بالای مصراع ماقبل آخر به نام معمار به عنوان استاد آقاجونی و در زیر مصراع آخر به نام خوشنویس به نام حسن خان اشاره شده است. تاریخ ذکرشده در این کتیبه ۱۳۰۴ ق که با ماده تاریخ آن یکسان است (تصویر ۳).

می‌دهد. احتمالاً این شعر در زمان حیات میر سیدحسن سروده شده ولی تاریخ انتهایی آن سال تکمیل شبستان را خاطر نشان می‌کند. جدیدترین تاریخ مربوط به سال ۱۳۷۸ ق است که در ضلع شمالی بنا قرار دارد (جدول ۱).

۳-۱. کتیبه سردر شرقی مسجد مدرسه رحیم‌خان

در بالای درگاه ورودی سردر شرقی عبارت «و قال رسول الله صلی الله علیه و آله أنا مدینه العلم و علی بابها» به تاریخ ۱۲۹۶ ق نوشته شده است. در این قسمت به نام‌های ناصرالدین شاه قاجار، ظل السلطان، محمدرحیم‌خان امین‌الرعا، محمدکریم‌خان وکیل‌الرعا و محمدحسین‌خان امین‌الرعا اشاره شده است. تاریخ اتمام نیز به سال ۱۳۰۱ ق اشاره دارد (تصویر ۲).

در بالای دو سکوی بزرگ طرفین در به خط بنایی سه‌رنگی (دو رگ مشکی و یک رگ سفید) بر زمینه آجری سوره عصر و در بالای دو سکوی کوچک طرفین در به خط بنایی سه‌رنگی (دو فیروزه و یک سفید) بر زمینه آجری نام الله، محمد، علی، و فاطمه نقش بسته است (هنرفر، ۱۳۵۰: ۷۹۷).

تصویر ۳. کتیبه‌های ایوان جنوبی (عکس از: نویسنده)

مصرع آخر اشعار به ماده تاریخ آن اشاره دارد و در پایان سال ۱۲۹۰ ق نوشته شده است. اشعار کتیبه ستون به شرح زیر است:

به عهد شه دادگر ناصر الدین / که چون او بگیتی نیامد جهانبان
از اخلاص و همت امین‌الرعايا / خداوند احسان محمدرحیم‌خان
چو کعبه که در مکه بنیاد آن شد / بنا کرد این مسجد اندر صفاهان
به تاریخ ارکان آن گفت خرم: / بمسجد پی طاق جنت شد ارکان
(تصویر ۵).

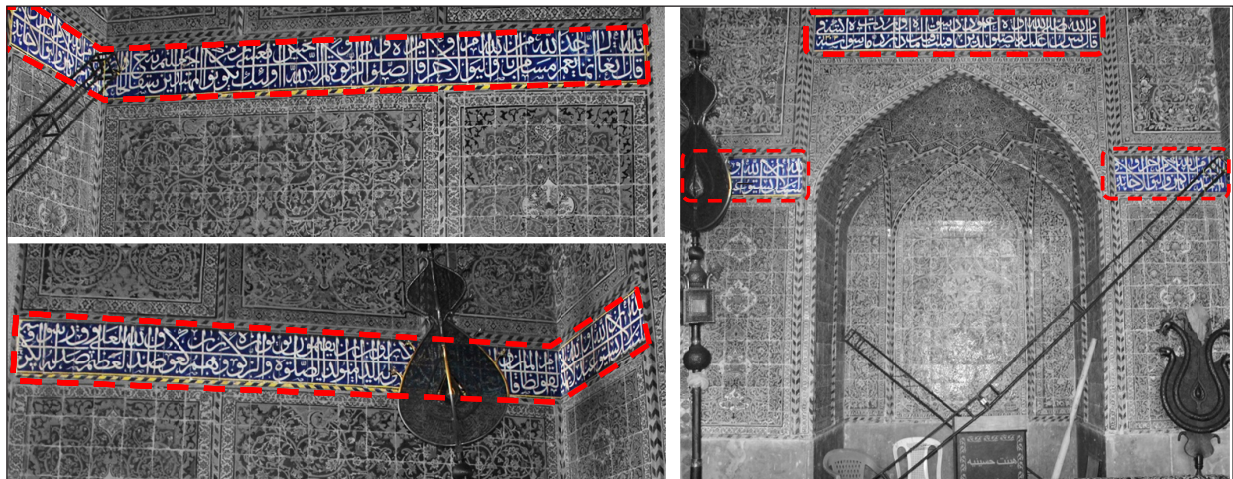
بر طاق ایوان نام علی و سال ۱۲۹۴ ق بر روی یک کاشی نقش بسته است.

۳-۳. کتیبه محراب شبستان جنوبی

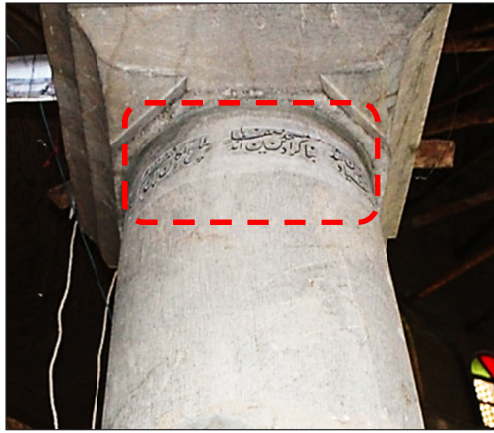
در کتیبه محراب آیه ۱۸ و ۱۹ سوره توبه و ۵۵ آیه سوره مائده نوشته شده و در پایان تاریخ ۱۳۰۴ ق آمده است (تصویر ۴).

۳-۴. کتیبه یکی از ستون‌های سنگی مسجد

بر قسمت فوقانی یکی از ستون‌های سنگی صفت غربی گنبدخانه به خط نستعلیق برجسته اشعاری نوشته شده که حاکی از بنای مسجد به وسیله محمدرحیم‌خان است.

تصویر ۴. کتیبه‌های محراب شبستان جنوبی (عکس از: نویسنده).

تصویر ۵. کتیبه‌های ستون شبستان جنوبی (عکس از: نویسنده).

شده است. از آن جمله می‌توان به نام آقاجان کاشی‌پز، حسین کاشی‌پز و علی نقاش اشاره کرد.

۳-۸. کتیبه سردر شمالی

در سردر شمالی آیه‌های ۱۸ و ۱۹ سوره توبه و ۵۵ سوره مائده به خط ثلث به رنگ سفید بر زمینه کاشی خشتی لاجوردی نوشته شده است. کتیبه نمای خارجی سردر نیز حاوی آیه ۳۳ تا نصف آیه ۴۴ سوره ص است. در پایان این کتیبه نام محمدحسین خان امین‌الرعا یا آمده است (هنر فر، ۱۳۵۰: ۸۰۳). در ضلع شرقی پیشخوان ورودی کتیبه‌ای وجود دارد که مسجد را به نام مسجد مرحوم آیت‌الله العظمی آقا میر سیدحسن مدرس اعظم متوفی ۱۲۷۳ ق نامیده است. به نظر می‌رسد این کتیبه یکی از الحاقات معاصر به بنا باشد چرا که این مسجد در متون مربوط به زمان قاجار و اوایل پهلوی (اریاب اصفهانی، ۱۳۶۸؛ جابری انصاری، ۱۳۲۱) و سایر منابع متأخرتر به نام مسجد رحیم‌خان آورده شده است و تنها در سال‌های دهه ۱۳۷۰ خورشیدی اهالی محل تصمیم بر تغییر

تصویر ۶. کتیبه سنگاب (عکس از: نویسنده).

۳-۵. کتیبه سنگاب

بر یکی از سنگاب‌های بنا، که در زیر ایوان جنوبی قرار دارد، به خط نستعلیق برجسته اشعاری نوشته شده که دارای ماده تاریخ نیز هستند. تمام اشعار به تاریخ ۱۲۹۹ ق که احتمالاً سال وقف سنگاب است اشاره می‌کنند. ابیاتی که دارای ماده تاریخ هستند به شرح زیر است:

بهر تاریخ او به‌ساء می‌گفت / جام ده سنگ آب فوز عظیم
(اشاره به سال ۱۲۹۹ ق)

اط‌آلب نمود ز خرم خجسته تاریخی / بگفت باد دو صد لعنت خدا
به یزید (اشاره به سال ۱۲۹۹ ق)

گرفت روی دو تاریخ را و عنقا گفت / سلام ما و لب
تشنگان کرب و بلا (اشاره به سال ۱۲۹۹ ق)
نام بانی سنگاب یعنی آقا میرزا اسدالله ولد حاجی
ابوالقاسم و تاریخ ۱۲۹۹ ق نیز بر لوح دیگری بر روی
سنگاب نقش بسته است (تصویر ۶) (هنر فر، ۱۳۵۰: ۸۰۱).

۳-۶. کتیبه ایوانچه‌های نمای شمالی میانسرا

نمای خارجی ایوانچه‌ها نسبت به سایر کاشیکاری‌های بنا متأخرتر است. در دو پشت‌بغل ایوانچه میانی نام سازنده کاشی، طراح، و بانی آن آمده است. ساخت این کاشی‌ها از [کارگاه] کاشی‌سازی که‌رنگی، طراح آن حاج عباس کرباسی، و بانی آن حاج محمد طلائی تفنگ‌ساز است. تاریخ ۱۳۷۸ ق نیز در این کاشیکاری دیده می‌شود (هنر فر، ۱۳۵۰: ۸۰۱).

در لچکی ایوانچه شمالی مسجد نیز کتیبه‌ای با این حدیث «عجلوا بالصلوه قبل الفوت» نوشته شده و بر لچکی دیگر، همین حدیث به صورت برعکس تحریر گردیده است (تصویر ۷).

۳-۷. کتیبه ایوان غربی

در پایین جرزهای ایوان غربی نام برخی از هنرمندان ذکر

نام مسجد زده و آن را مسجد آقا میر سیدحسن مدرس می‌نامند. از سویی هیچ‌یک از پژوهشگرانی که کتیبه‌های این بنا را بررسی کرده‌اند (هنرفر ۱۳۵۰؛ رفیعی مهرآبادی ۱۳۵۲) به وجود چنین کتیبه‌ای اشاره نکرده‌اند (تصویر ۷).

۴. روند شکل‌گیری بنا

بر اساس تاریخ‌های به‌دست‌آمده از کتیبه‌ها و تاریخی که ارباب اصفهانی به آن اشاره کرده، می‌توان به طور تقریبی روند شکل‌گیری بنا را بازسازی کرد. در کنار موارد گفته‌شده مصاحبه با سالخورده‌گان محله و بازماندگان میر سیدحسن مدرس نیز کمک شایانی به ترسیم این روند کرد. بنا بر صحبت یکی از نوادگان آقای مدرس، قبل از ساخته شدن بنا، در مکان آن باغی قرار داشته که به آقای مدرس هدیه داده می‌شود. ایشان نیز به وقف زمین باغ جهت ساخت مسجد مدرسه تصمیم می‌گیرند. با توجه به نزدیکی ساخت این بنا به ترسیم نقشه شهر اصفهان توسط چریکف (۱۲۶۷ق) این ادعا تا حدودی به واقعیت نزدیک شد. در نقشه چریکف بلوکی که احتمالاً محل ساخت مسجد بوده به عنوان بافت مسکونی در نظر گرفته شده، ولی از آن جایی

که در نقشه وی تمام ساختمان‌های عمومی به‌ویژه مساجد نام‌گذاری شده‌اند، می‌توان حدس زد که در زمان ترسیم نقشه هنوز مسجد مدرسه رحیم‌خان مراحل آغازین ساخت خود را سپری می‌کرده است. از طرفی در کنار زمین مورد نظر باغ‌های زیادی ترسیم شده که احتمال وجود باغ در این مکان را نیز تقویت می‌کند. به نظر می‌رسد که قسمت شمالی بنا اولین قسمتی بوده که توسط آقای مدرس ساخته شده و پس از آن قسمت‌های شرقی و غربی بنا احداث شده است. ضلع جنوبی هم پی‌ریزی شده و تا ارتفاعی ساخته می‌شود ولی به سبب فوت بانی اول ناتمام باقی می‌ماند و از این روی رحیم‌خان بی‌گربگی ادامه کار را تقبل می‌کند (مصاحبه با اهالی، ۱۳۹۷؛ کرباسی‌زاده، ۱۳۷۹) (تصویر ۹). تاریخ‌های موجود در کتیبه‌ها اغلب در کاشیکاری‌ها قرار گرفته که بیش‌تر به تاریخ پایان یافتن بنا توسط برادران رحیم‌خان دلالت دارند. پس احتمالاً در زمان فوت رحیم‌خان بنا رو به پایان بوده و نصب آرایه‌های معماری که از جمله اقدامات نهایی هر بنایی هست بر عهده دو برادر وی گذاشته شده است.

کاربری بنا تا اوایل حکومت رضاشاه پهلوی مسجد مدرسه بوده است اما در این سال‌ها این بنا به سربازخانه، گداخانه و مدتی به تیمارستان تبدیل می‌شود. بنا بر گفته اهالی با آغاز حکومت پهلوی دوم (سال ۱۳۲۰ش) این بنا مجدداً توسط مردم به مسجد تبدیل می‌شود و از این تاریخ به بعد احتمالاً دیگر کاربری آموزشی آن به مرور به فراموشی سپرده شده تا جایی که هیچ‌یک از اهالی و سالخورده‌گان اقامت و تحصیل طلاب در این بنا را به خاطر ندارند و تنها از طریق نسل‌های گذشته در این باره مطالبی را شنیده‌اند.

بازارچه قرارگرفته در شمال مسجد بنا بر گفته اهالی بعد از شکل‌گیری مسجد به وجود آمده است. اهالی معتقدند که این بازارچه از ابتدا مسقف نبوده و در مرمت و بازسازی آن، که مربوط به سال‌های اخیر است، به صورت مسقف درآمده است. از بررسی نقشه سیدرضاخان نمی‌توان به مسقف بودن آن پی برد ولی در عکس هوایی سال ۱۳۳۵ش این بازارچه دارای سقف نیست و این می‌تواند تا حدودی صحبت اهالی را تأیید کند.

از دیگر تغییرات در بافت پیرامونی بنا، تبدیل اکثر باغ‌های آن به بافت مسکونی است. در نقشه چریکف (۱۸۵۱م/۱۲۳۰ش) در ضلع شرقی و غربی بنا باغ‌ها قرار داشته‌اند. اما در نقشه سیدرضاخان (۱۳۰۲ش) که مربوط به اواخر حکومت قاجار است، این باغ‌ها اکثراً به بافت مسکونی تبدیل شده‌اند (تصویر ۹).

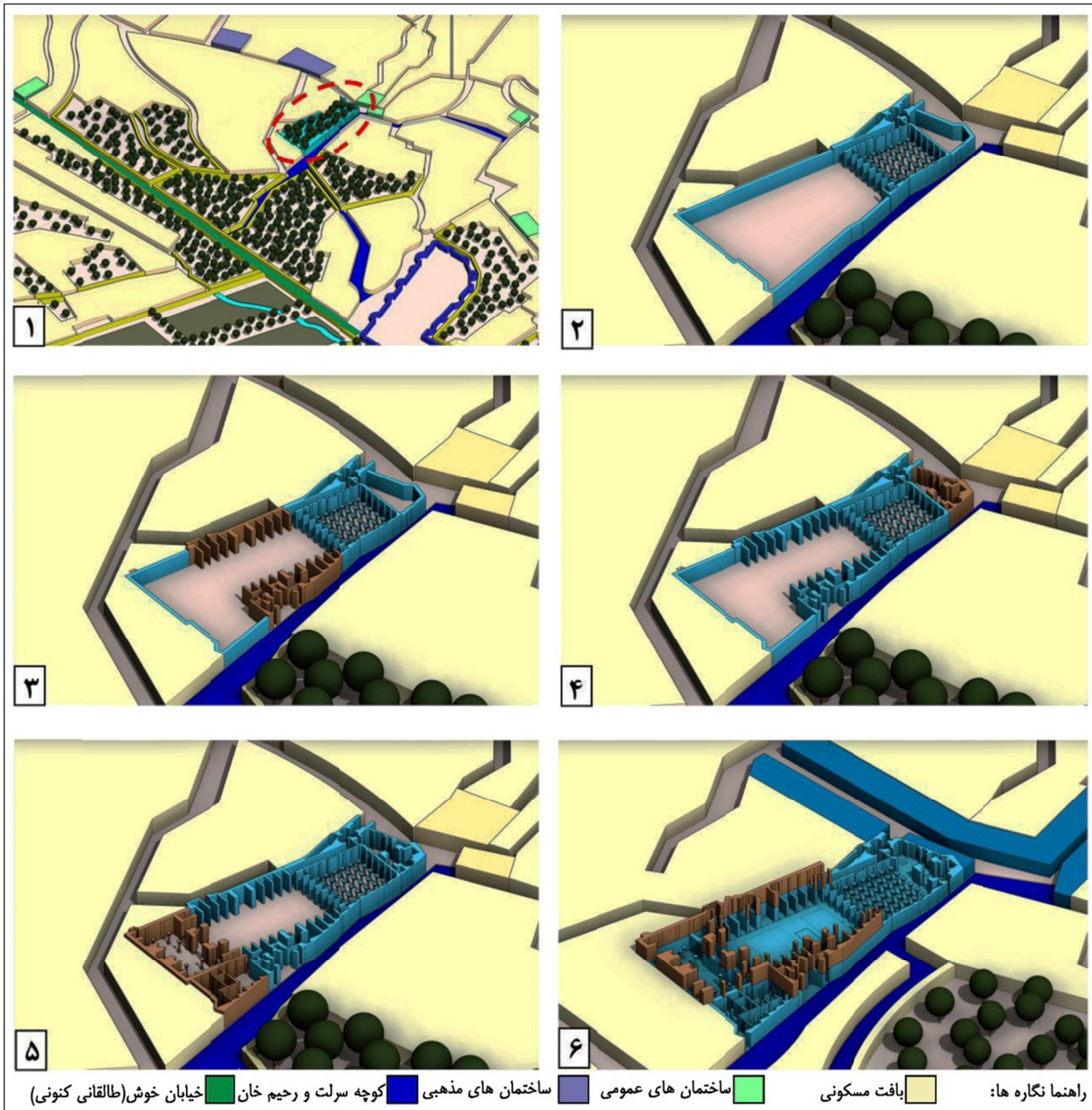
تصویر ۷. کتیبه ایوانچه شمالی (عکس از: نویسنده).

تصویر ۸. کتیبه سردر شمالی (عکس از: نویسنده).

جدول ۱. کتیبه‌های تاریخ‌دار مسجد مدرسه رحیم‌خان (تهیه از: نویسنده).

محل قرارگیری	نگاره	تاریخ	ماده تاریخ
سردر شرقی		 ۱۳۰۱	-
		 ۱۲۹۶	-
ایوان جنوبی			 جمع کل: ۱۳۰۴
ستون سنگی شبستان تابستانی		۱۲۹۰	بمسجد پی طاق جنت شد ارکان (۱۲۶۰)
محراب		 	-
سنگاب		 ۱۲۹۹	جام ده سنگ آب فوز عظیم (۱۲۹۹) بگفت: «با دو صد لعنت خدا به یزید» (۱۲۹۹) سلام ما و لب تشنگان کرب و بلا (۱۲۹۹)
ایوانچه شمالی		 ۱۳۷۸	-
سردر شمالی		-	-

راهنما نگاره ها: بافت مسکونی ساختمان های عمومی ساختمان های مذهبی کوچه سرلت و رحیم خان خیابان خوش (طالقانی کنونی)

تصویر ۹. روند شکل گیری مسجد مدرسه رحیم خان (ترسیم از: نگارنده بر اساس نقشه چریکف ۱۸۵۱م).

کاشی پزی نیز مشاهده می شود (جدول ۲).

۶. اندام های بنا

اندام های مسجد مدرسه رحیم خان را می توان به سه عرصه اندام های عبادی، آموزشی، و خدماتی - ارتباطی تقسیم کرد (جدول ۳). از پرداختن به اندام های مربوط به آرامگاه به جهت خارج شدن از بحث مسجد مدرسه خودداری شده است.

۵. شخصیت های وابسته به مسجد مدرسه رحیم خان (سازندگان و هنرمندان)

سازندگان بنای مسجد مدرسه رحیم خان چهار تن بوده اند، که هر یک به دلیل فوت بانی قبلی به ادامه کار همت گماشته است. علاوه بر بانیان، اسامی هنرمندانی نیز در کتیبه های بنا به دیده می شود. این هنرمندان شامل مهراز (معمار) بنا، کاشیکار و خوشنویس هستند. در کنار هنرمندان نام اهداکننده سنگاب، بانی کاشیکاری سردر شرقی و کارگاه

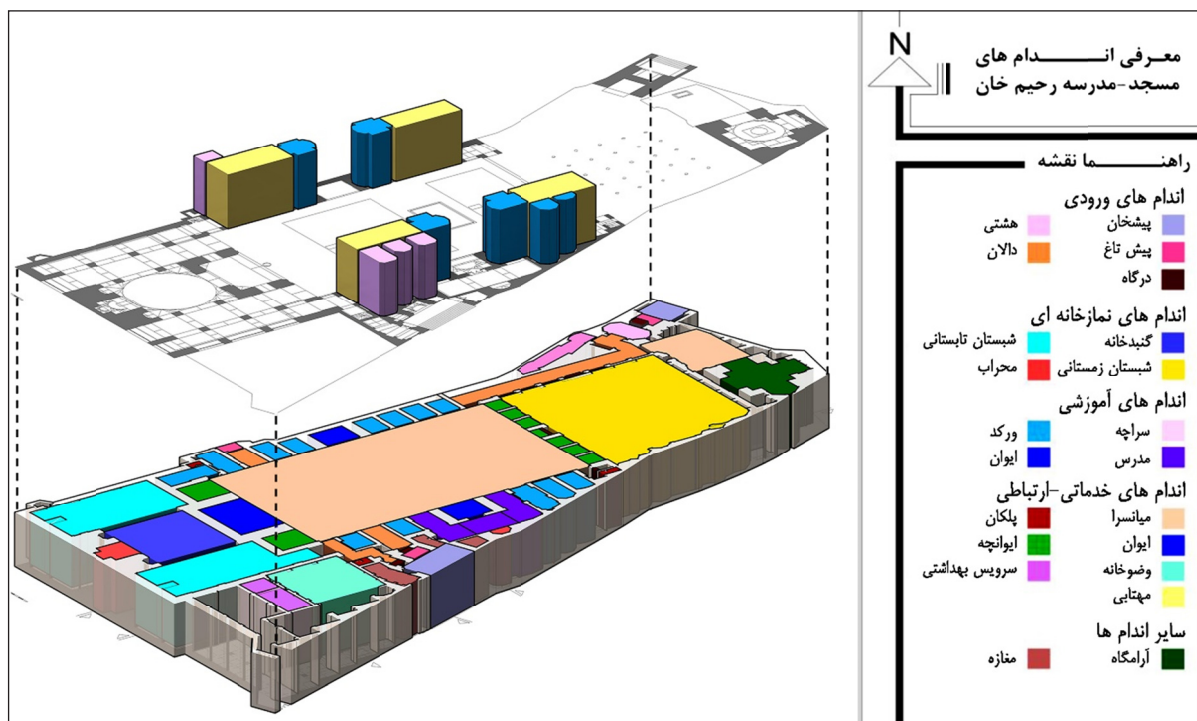
جدول ۲. اشخاص وابسته به مسجد مدرسه رحیم خان (تهیه از: نویسنده).

سایر اشخاص	هنرمندان			سازندگان
	نقاش (روی کاشی)	مهرآز	خوشنویس	
۱. آقا میرزا	۱. حاج عباس	۱.	۱. حسن خان	۱. آناجان
اسدالله (اهدائنده)	کرباسیون (بانی)	آقاچونی	۲. محمد	۲. حسین
(سنگاب)	کاشیکاری)		رحیم خان	کاشی پز
۲. کارخانه کاشی	۲. علی نقاش		۳. احمدخان	
سازي کهرنگي	۳. میرزا شیروانی		ایلکی	۴. محمد حسین خان امین
			۴. محمد باقر	الرعايا
			الشریف	
			الشیرازی	

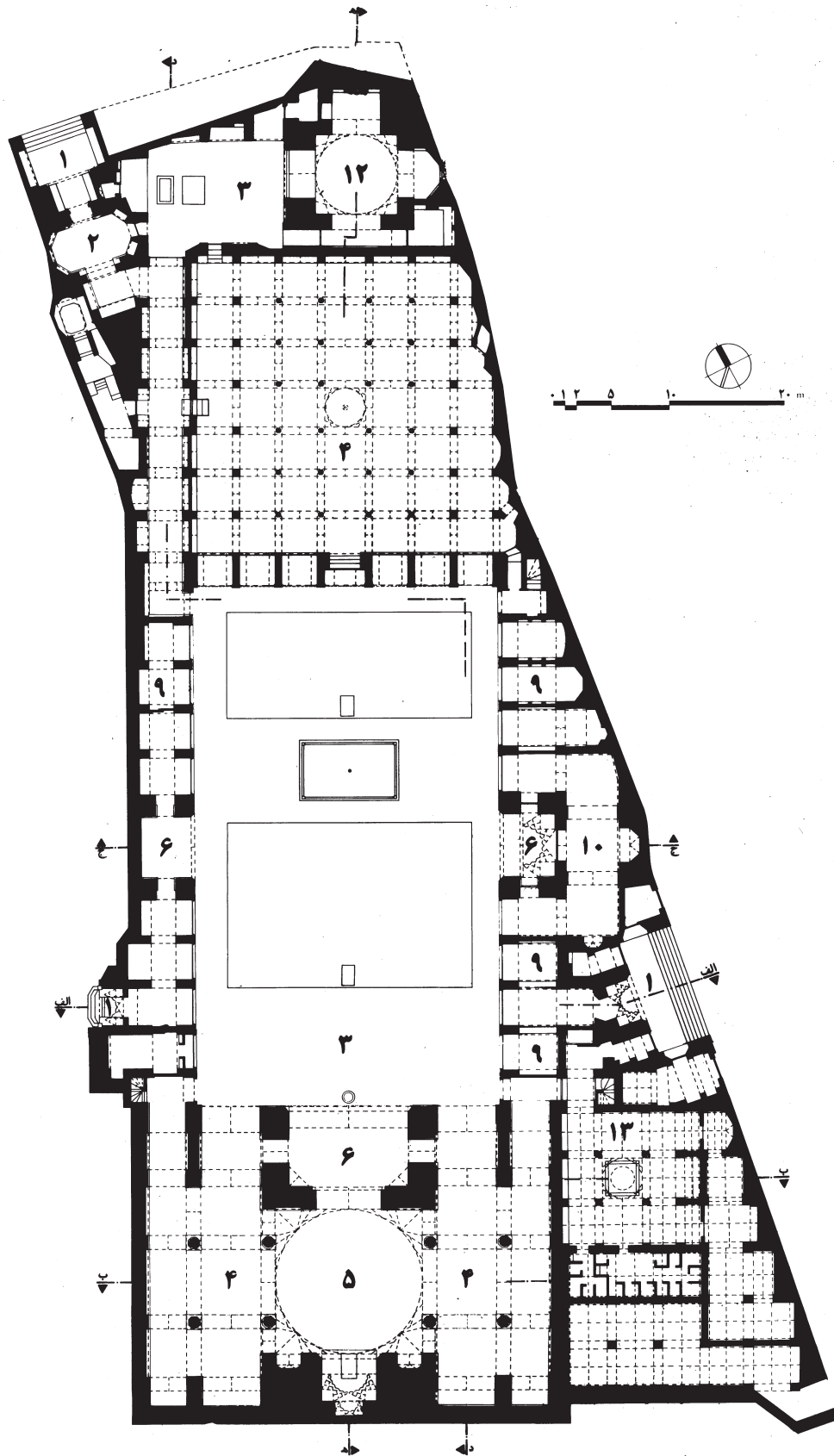
آرایه‌های کاشیکاری هستند. ورودی سوم اما در ضلع غربی واقع شده که موجب اتصال بنا به بافت غربی محله است. این ورودی از لحاظ وسعت و آرایه‌های معماری نسبت به دو ورودی دیگر از اهمیت کم‌تری برخوردار است. قرارگیری ورودی شرقی و غربی دقیقاً در روبه‌روی هم به نوعی میانسرای مسجد مدرسه را به محلی جهت گذر اهالی تبدیل کرده است (نقشه ۱ و ۲).

۱-۶. اندام‌های ورودی

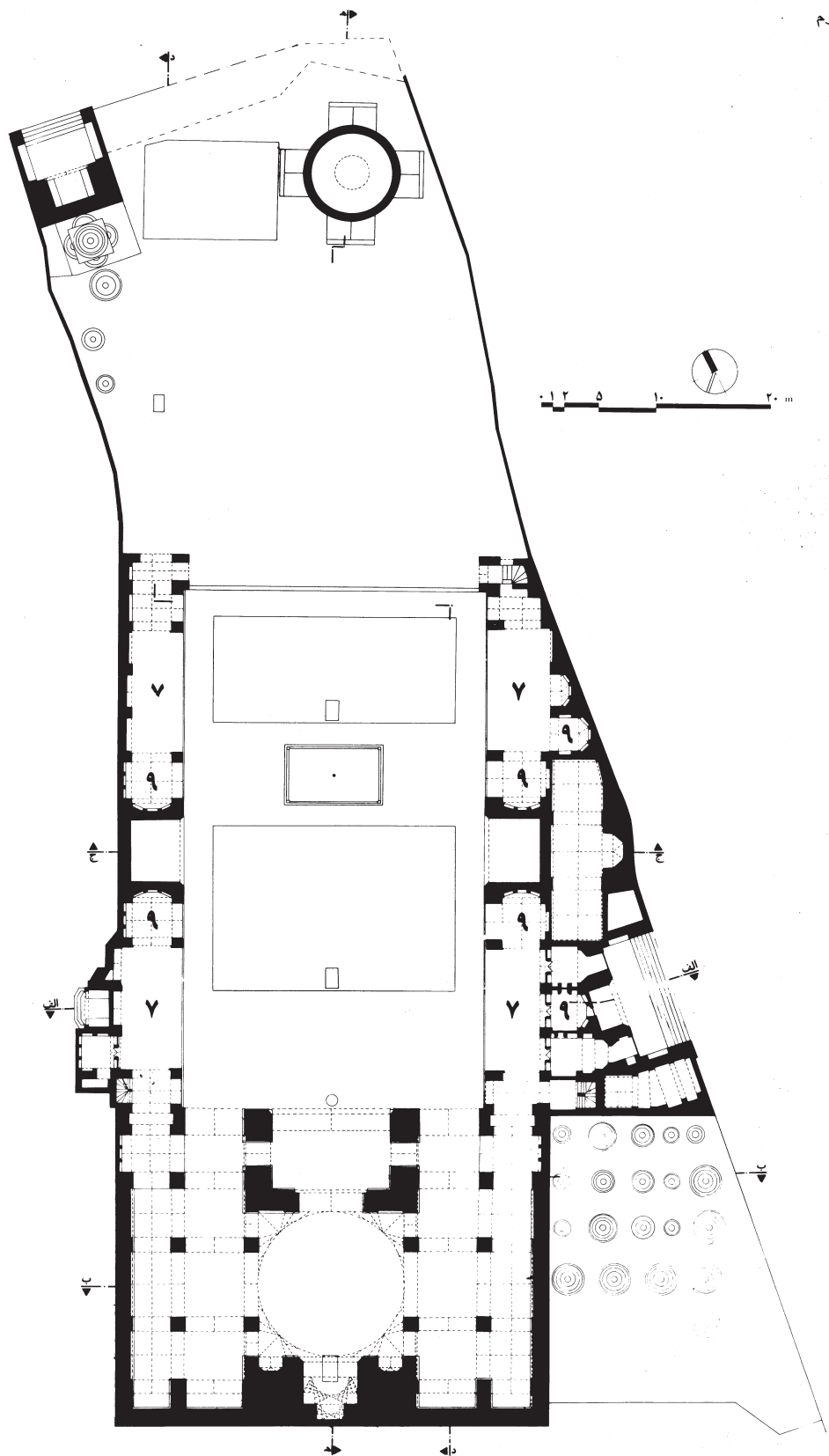
مسجد مدرسه رحیم خان دارای سه ورودی است. ورودی اصلی آن در ضلع شرقی قرار دارد که حدود ۱ متر از کف گذر رحیم خان پایین‌تر است. این ورودی به سمت کوچه رحیم خان قرار گرفته و وسعت بیشتری نسبت به دو ورودی دیگر دارد. ورودی دیگر در ضلع شمال بنا قرار دارد و موجب اتصال مسجد مدرسه به بازارچه رحیم خان در درجه اول و آرامگاه در درجه دوم می‌شود. هر دو ورودی مذکور دارای

جدول ۳. معرفی اندام‌های مسجد مدرسه رحیم خان (ترسیم از: نویسنده).

نقشه ۱. پلان طبقه اول مسجد - مدرسه رحیم خان اصفهان (مأخذ: حاج قاسمی، ۱۳۷۵).

نقشه ۲. پلان طبقه دوم مسجد - مدرسه رحیم خان اصفهان (مأخذ: حاج قاسمی، ۱۳۷۵).

۲-۶. اندام‌های عبادی

اندام‌های عبادی در مسجد مدرسه رحیم‌خان شامل شبستان زمستانی (شمالی)، شبستان تابستانی (جنوبی) و گنبدخانه جنوبی است. فعالیت اصلی در این اندام‌ها برپایی نماز است.

۳-۳-۶. حجره‌ها

حجره فضایی است که جهت اقامت طلاب در بناهای آموزشی وجود داشته است. مسجد مدرسه رحیم‌خان دارای چهار حجره در اشکوب اول است که سه عدد از آن‌ها در مهتابی شرقی و یک عدد در مهتابی غربی قرار دارد. دسترسی به فضاهای سمت شرقی از طریق پلکانی که نزدیک به ورودی شرقی است انجام می‌شود و دسترسی به حجره غربی از طریق پلکان واقع در ضلع غربی و نزدیک ورودی صورت می‌گیرد. حجره غربی دارای پستو است اما حجره‌های شرقی فاقد این فضا هستند. ورودی هر چهار فضا از طریق یک در چوبی دولته صورت می‌گیرد که در دو طرف و بالای آن روزن‌های مشبک چوبی قرار دارد. نور حجره‌های شرقی علاوه بر روزن‌های یادشده از طریق نورگیرهایی در ضلع شرقی آن‌ها تأمین می‌شود.

۳-۳-۶. وَرکدها (غرفه‌ها)

ورکد یا غرفه از جمله فضاهای آموزشی است که برای بحث و مطالعه توسط طلاب استفاده می‌شده است. این فضاها اغلب در اشکوب همکف قرار دارند. مسجد مدرسه رحیم‌خان دارای ۲۰ ورکد است که ۱۴ واحد آن در اشکوب همکف و ۶ واحد در اشکوب اول قرار دارند. ورکدها فضاهایی نیمه‌بسته محسوب می‌شوند که از سه طرف مسدود و از یک سمت به سوی میانسرا و یا مهتابی باز هستند. ورکدهای مسجد مدرسه رحیم‌خان نیز به جز چهار ورکدی که در دو طرف ایوان‌های شرقی و غربی هستند، تمامی دارای چنین فضایی هستند. ورکدهای دو سمت ایوان‌ها که در اشکوب اول قرار گرفته‌اند از دو سمت یکی به سوی میانسرا و یکی به سوی مهتابی باز هستند. امروزه ورودی ورکدهای اشکوب همکف توسط درپنجره‌هایی پوشیده شده و همین تغییر باعث شده برخی منابع نیز این فضاها را به اشتباه حجره بنامند (حاجی قاسمی، ۱۳۷۵: ۶۲). با مقایسه این فضاها با ورکدهای بناهای مشابه از جمله مسجد مدرسه نو بازار و پرسش از اهالی، ثابت شد که فضاهای مذکور ورکد بوده‌اند و در حدود سال ۱۳۵۷ش درپنجره‌ها بر درگاه این فضاها تعبیه شده‌اند.

۳-۳-۶. مَدَرَس

فضای قرار گرفته در پشت ایوان شرقی در گذشته به عنوان مدرس مورد استفاده بوده که در سال‌های بعد که کاربری

۱-۱-۶. شبستان زمستانی (شمالی)

شبستان زمستانی در ضلع شمالی بنا واقع شده و نزدیک به ۱۲۰ سانتی‌متر از سطح میانسرا پایین‌تر است. شکل فضا نزدیک به مربع است. سه ضلع شمالی و جنوبی و غربی آن قائمه ولی ضلع شرقی آن از بدنه گذر مجاور پیروی می‌کند. ضلع جنوبی این فضا به سمت میانسرا دارای هفت ایوانچه است که در جلوی ایوانچه میانی پلکانی جهت دسترسی به میانسرا و بالعکس وجود دارد. علاوه بر این در گوشه شمال شرقی میانسرا نیز یک ورودی کوچک‌تر وجود دارد که احتمالاً ورودی بانوان بوده است. نکته‌ای که در مورد این شبستان می‌توان به آن اشاره کرد، عملکرد آن است که در گذشته و به‌ویژه زمان بانی اصلی آن یعنی سیدحسن مدرس، علاوه بر برگزاری نماز کلاس‌های درس نیز در آن تشکیل می‌شده است. لازم به ذکر است که در این شبستان در فصول پاییز، زمستان و بخشی از بهار نماز برپا می‌شود.

۲-۱-۶. گنبدخانه و شبستان تابستانی (جنوبی)

فضای گنبدخانه و شبستان‌های دو طرف آن در ضلع جنوبی بنا واقع شده‌اند و به جهت قرارگیری در این ضلع و استفاده در فصل تابستان «شبستان تابستانی» نامیده می‌شود. شکل فضا به صورت مستطیل است. دسترسی به دو شبستان و یا صفا از طریق ایوانچه‌هایی که در جلوی هر یک قرار گرفته، امکان‌پذیر است. دسترسی به گنبدخانه نیز از طریق ایوان جنوبی که در جلوی آن قرار گرفته انجام می‌شود. در گذشته این دسترسی‌ها دارای بازشو نبوده، زیرا از این فضا در فصل تابستان استفاده می‌کرده‌اند و نیازی به جلوگیری از خارج شدن حرارت از بنا نبوده است. در سال‌های اخیر در محل اتصال گنبدخانه و شبستان با ایوان و ایوانچه‌ها درهایی نصب شده است. گوشه‌سازی گنبد نیمه از طاق چهاربخش است که به تویزه لب بند ختم می‌شود و شکل آن نیم‌کاربندی زمینه بیست است. قابل توجه‌ترین مسئله در باره فضای گنبدخانه، وجود چوب‌هایی است که از زمان ساخت تا کنون در زیر آن قرار دارند.

۳-۶. اندام‌های آموزشی

اندام‌های آموزشی در مسجد مدرسه رحیم‌خان به چهار گروه تقسیم می‌شوند که شامل حجره، ورکدها (غرفه)، مدرس، و ایوان غربی است. برخی از این فضاها امروزه کاربری آموزشی

آموزشی بنا کم‌رنگ‌تر شده به عنوان شبستان زمستانی - در سال‌هایی که برودت هوا زیاد بوده - استفاده می‌شده است. این فضا دارای دو محراب است یکی در ضلع شرقی و یکی در ضلع رو به قبله که اولی احتمالاً برای تدریس مورد استفاده بوده است. بنا بر گفته اهالی در زمان حیات آقا میر سیدحسن مدرس (بانی) کلاس‌های درس در شبستان شمالی برگزار می‌شده و از شبستان به عنوان مدرس هم استفاده می‌شده است (مصاحبه با اهالی، ۱۳۹۷). البته هیچ‌یک از منابعی که به بیان سرگذشت آقا میر سیدحسن مدرس پرداخته اند به تشکیل کلاس درس در شبستان و سایر فضاهای مسجد اشاره نکرده اند اما با توجه به کثرت شاگردان ایشان این احتمال که در برخی مواقع کلاس درس در این بنا برگزار شده باشد دور از ذهن نیست. به‌ویژه که یکی از اهداف بانی نیز از احداث بنا دادن کاربری آموزشی به آن بوده است.^۱

۵-۳-۶. ایوان غربی

وظیفه اصلی ایوان در معماری ایرانی، برقراری ارتباط بین دو فضا با کاربری مختلف است. اما در برخی موارد کاربری‌های جانبی از جمله برپایی نماز، تشکیل کلاس درس، و برخی از کاربری‌های روزمره نیز به وظایف این فضاها افزوده می‌شود. ایوان غربی مسجد مدرسه رحیم‌خان یک فضای نیمه‌باز محسوب می‌شود که فقط به میانسرا دسترسی دارد و سه ضلع دیگر آن مسدود است. از این روی دارای کاربری اصلی ایوان‌ها - که همانا اتصال دو فضا است - نیست. به همین دلیل ممکن است این فضا نیز در خدمت فعالیت آموزشی بوده و در آن طلاب به مباحثه و مطالعه می‌پرداخته اند. در ضلع شمالی و جنوبی این ایوان بازشوهایی وجود دارد که به ورکدهای مجاور راه پیدا می‌کند.

۴-۶. اندام‌های خدماتی و ارتباطی

آن دسته از اندام‌هایی که وظیفه اصلی آن‌ها برقراری ارتباط بین فضاهای مختلف است، در این پژوهش اندام‌های ارتباطی نامیده شده اند که شامل میانسرا، ایوان، ایوانچه، پلکان، و مهتابی هستند. اندام‌هایی مانند وضوخانه و سرویس بهداشتی و گاوچاه نیز جز اندام‌های خدماتی بنا شمرده شده اند.

جمع‌بندی

مسجد مدرسه رحیم‌خان یکی از انواع بناهای چندعملکردی در شهر اصفهان است که هم زمان پاسخگوی هر دو کاربری مذهبی و آموزشی بوده است. این بنا در محله نو اصفهان واقع شده که دو گذر سرلت و رحیم‌خان از دوره قاجار تاکنون به عنوان استخوان‌بندی بافت قدیم در کنار مسجد مدرسه رحیم‌خان وجود داشته اند. بررسی‌های صورت‌گرفته

آشکار کرد که در جایگاه کنونی بنا در اواسط دوره قاجار باغی قرار داشته که با اهدای آن به بانی اصلی، این باغ به مسجد مدرسه تبدیل می‌شود. ابتدا ضلع شمالی بنا که شامل شبستان و ورودی بنا بود احداث می‌شود. سپس دو ضلع شرقی و غربی به بنا اضافه شده و با فوت بانی در سال ۱۲۷۳ق، فضای شمالی شبستان که جهت وضوخانه در نظر گرفته شده بود به آرامگاه وی تبدیل می‌شود. پس از فوت بانی اصلی ادامه کار ساخت را محمد رحیم‌خان بیگلربیگی، حاکم وقت اصفهان بر عهده می‌گیرد. و پس از فوت وی نیز بنا توسط دو برادر وی به اتمام می‌رسد. با توجه نوشته‌های ارباب اصفهانی که هم‌زمان با ساخت بنا تألیف شده است و همچنین سال فوت بانی، تاریخ شروع ساخت مسجد مدرسه رحیم‌خان را می‌توان حدود سال‌های دهه ۱۲۶۰ق در نظر گرفت. کتیبه‌های بنا بیش‌تر تاریخ سال‌های پایانی ساخت بنا و اتمام آن را نشان می‌دهد که به استناد آن‌ها تاریخ اتمام بنا را می‌توان حدود سال‌های ۱۳۰۰ق دانست. مسجد مدرسه رحیم‌خان دارای سه عرصه عملکردی شامل عرصه‌های آموزشی و عبادی و خدماتی است. اندام‌های عرصه آموزشی شامل ورکد و حجره و مدرس است. اندام‌های نمازخانه‌ای بنا شامل شبستان‌ها و گنبدخانه است. هر دو عرصه آموزشی و نمازخانه‌ای در تعامل کامل با یکدیگر قرار گرفته است.

پی‌نوشت‌ها

۱. آیت‌الله آقا میر سیدحسن (۱۲۱۰-۱۲۷۳ق) مشهور به مدرس مطلق، از جمله بزرگان و دانشمندان قرن سیزدهم هجری در شهر اصفهان است که صاحب نظرانی بکر و نو در علوم نقلی، فقه و اصول بوده و در این علوم به وی لقب «مؤسس» داده شده است (کرباسی‌زاده، ۱۳۸۰). در متونی که در باره شخصیت ایشان نوشته شده تمامی به نام میرسید حسن مدرس اشاره کرده اند و تنها ارباب اصفهانی نام میر سیدحسن مجتهد اصفهانی را به ایشان نسبت می‌دهد. در همین زمان عالم دیگری به نام سید محمدحسن مجتهد اصفهانی نیز در شهر اصفهان زندگی می‌کرده که رابطه نزدیکی نیز با میر سیدحسن مدرس داشته است (مهدوی، ۱۳۷۸ج ۲: ۵۰۴). این احتمال وجود دارد که ارباب به سبب تشابهی که در نام این دو وجود داشته در آوردن نام بانی مسجد مدرسه رحیم‌خان دچار اشتباه شده باشد.
۲. رحیم‌خان، بیگلربیگی ظل السلطان در اصفهان بوده است که به همراه برادرش علاوه بر اتمام مسجد مدرسه رحیم‌خان، آب‌انباری با گنبد بزرگ آجری در تخت پولاد احداث می‌کند که تاریخ ساخت آن ۱۲۹۹ق است و تقریباً هم‌زمان با اتمام مسجد مدرسه رحیم‌خان است (حداد عادل ۱۳۸۹ج ۱۴: ۵۸۲۰).
۳. ابواب جمعی در لغت‌نامه دهخدا به معنی دخل‌ها و دریافت‌های صاحب جمعی و وصولی‌های مادر حسابی آمده است (لغت‌نامه دهخدا، ذیل «ابواب جمعی»).

- حاجی قاسمی، کامبیز. (۱۳۷۵). مساجد اصفهان. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.

- حبیبی، زهرا. (۱۳۹۶). «پژوهش در کتیبه‌های سنگاب مسجد مدرسه رحیم‌خان». در اثر، ش ۷۷، ص ۲۱-۳۰.

- حسینی علمداری، آرش و سیداحسان موسوی و حمید کرامتی شیخ‌الاسلامی و مریم سعادت‌مند. (۱۳۹۶). «گونه‌شناسی مسجد مدرسه‌های ایران، بر اساس شیوه دسترسی». در باغ نظر، ش ۵۳، ص ۵۳-۶۲.

- رفیعی مهرآبادی، ابوالقاسم. (۱۳۵۲). آثار ملی اصفهان. تهران: انجمن آثار ملی.

- کرباسی‌زاده، علی. (۱۳۷۹). «بزرگ مدرس دارالعلم اصفهان (قرن سیزدهم هجری)». در حوزه اصفهان، ش ۱، ص ۱۲۰-۱۳۵.

- کرباسی‌زاده اصفهانی، علی. (۱۳۸۰). «علامه مدرس ثانی». در حوزه اصفهان، ش ۲ (۶)، ص ۱۴۷-۱۸۰.

- گزی اصفهانی، عبدالکریم. (۱۳۷۱). تذکره القیوم: بضمیمه اشعار و مثنویات. قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت‌الله العظمی مرعشی نجفی.

- مهریار، محمد، شامیل فتح‌الله‌یف و فرهاد فخاری تهرانی. (۱۳۷۸). اسناد تصویری شهرهای ایرانی دوره قاجار. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.

- ملازاده، کاظم و مریم محمدی. (۱۳۸۱). مدارس و بناهای مذهبی. تهران: حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی، سوره مهر. - مهدوی، مصلح‌الدین. (۱۳۸۴). دانشمندان و بزرگان اصفهان. اصفهان: گلدسته.

- مهدوی، مصلح‌الدین. (۱۳۸۶). اصفهان دارالعلم شرقی، مدارس دینی اصفهان. تصحیح و اضافات محمدرضا نیل‌فروشان. اصفهان: سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.

- مهدوی‌نژاد، محمدجواد، محمدحسین قاسم پور آبادی، و آیسا محمدلوی شبستری. (۱۳۹۲). «گونه‌شناسی مسجد مدرسه‌های دوره قاجار». در فصلنامه مطالعات شهر ایرانی اسلامی ش ۱۱، ص ۵-۱۵.

- همایی، جلال‌الدین. (۱۳۸۴). تاریخ اصفهان. به کوشش ماهدخت بانو همایی. تهران: هما.

- هنرفر، لطف‌الله. (۱۳۴۶). اصفهان. زیر نظر محمدعلی اسلامی ندوشن. تهران: کتاب‌های جیبی، فرانکلین.

- هنرفر، لطف‌الله. (۱۳۵۰). گنجینه آثار تاریخی اصفهان. اصفهان: کتابفروشی ثقفی.

- هوشیاری، محمد مهدی، حسین پورنادری، و سیدمرتضی فرشته‌نژاد. (۱۳۹۲). «گونه‌شناسی مسجد مدرسه در معماری اسلامی ایران». در مطالعات معماری ایران، ش ۳، ص ۳۷-۵۴.

- درگاه الکترونیکی دایره‌المعارف اسلامی. دسترسی در ۱۳۹۶/۱۱/۱۰

<https://www.cgie.org.ir>

۴. پزی خان خانم (رجب ۹۵۵ - رجب ۹۸۵ / اوت ۱۵۴۸ - سپتامبر ۱۵۷۷)، دختر شاه طهماسب اول صفوی، بانویی سیاست‌مدار و قدرتمند که در تحولات سیاسی دوره خود بسیار اثرگذار بود (مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی ج ۱۳، ۵۵۱۱). وی در اوایل حکومت صفویه در اصفهان مدرسه‌ای ساخته که با نام او معروف شده است (رفیعی مهرآبادی، ۱۳۵۲: ۲۹).

۵. این مصراع به حساب جمل می‌شود ۱۲۹۶ که اگر واقعاً سنگاب در سال ۱۲۹۹ تمام شده باشد این شعر در اصل چنین بوده: «سلام ما باد و لب تشنگان کرب و بلا» که کلمه باد حذف و در نوشتن حذف شده باشد و یا می‌توان گفت هنگامی که حجاری سنگاب تمام شده بوده سال ۱۲۹۲ ق بوده و زمانی که وقف بر مسجد شده سال ۱۲۹۶ ق و یا ۱۲۹۹ ق بوده است (رفیعی مهرآبادی، ۱۳۵۲: ۶۲۳).

۶. میرزا اسدالله مستوفی فرزند حاج ابوالقاسم از نوادگان میرزا جواد و از سلسله بناهای اصفهان و محرر محمدرحیم‌خان بیگلربیگی بوده است (تحویل‌دار، ۱۳۴۲: ۷۷).

۷. مصاحبه با آیت‌الله سیدمحمد حسین مدرس نسل چهارم آقا میر سیدحسن مدرس در تاریخ ۱۳۹۷/۲/۹.

۸. مصاحبه با آقای فتح‌الله ایهمی از سالخوردگان محله نو اصفهان در تاریخ ۱۳۹۷/۲/۱۳.

۹. در نقشه چریکف این باغ‌ها به عنوان باغ محمدحسین‌بک (بیک) نام‌گذاری شده است (مهریار و دیگران، ۱۳۷۸). در نقشه سیدرضاخان این باغ‌ها وجود ندارند ولی در ابتدای خیابان سرلت مزرعه‌ای به عنوان لت محمدحسین بیک جانمایی شده است که احتمالاً نام کوچک سرلت نیز از همین لت گرفته شده است.

۱۰. در باره مجلس تدریس و تعلیم علامه مدرس آمده است که مجلس درس ایشان شهرتی فوق‌العاده یافته بوده و مجالس درس علمای دیگر را تحت الشعاع خود قرار داده و فضلا و مجتهدین زمان را به گونه‌ای به طرف خود کشانیده بود که باب هجرت به عراق - چنانکه معمول طلاب دیگر بلاد و اصفهان قبل از او بود - به کلی بسته شده بوده است. مجالس درس ایشان در منزل شخصی خودشان برگزار می‌شده است و کثرت شاگردان به اندازه‌ای بوده که ایشان سکویی از گل ساخته بودند تا صدا به تمام حصار برسد (کرباسی‌زاده، ۱۳۸۰).

کتابنامه

- ابطحی، حجت. (۱۳۷۶). ریشه‌ها و جلوه‌های تشیع و حوزه علمیه اصفهان در طول تاریخ. اصفهان: دفتر تبلیغات المهدی.
- ارباب الاصفهانی، محمد مهدی. (۱۳۶۸). نصف جهان فی تعریف الاصفهان. با تصحیح و تحشیه منوچهر ستوده. تهران: امیرکبیر.
- تحویل‌دار اصفهانی، میرزا حسین‌خان. (۱۳۴۲). جغرافیای اصفهان. به کوشش محمد ستوده. تهران: دانشگاه تهران.
- جابری انصاری، محمدحسن. (۱۳۲۱). تاریخ اصفهان و ری. اصفهان: حسین عمادزاده.